

[ד]

גילגולו המאוחר יותר של הנושא שלנו, הוא בשלבי קליטתו בספרות הסוד והקרוב אליה, ולראשונה בספר הזהר:

כד איתקדיש יומא במעלי שבתא, סוכת שלום שריא ואתפריסת בעלמא ... וכדין עלמא בנטירו עילאה ולא בעינן לצלאה על נטירו כגון שומר את עמו ישראל לעד אמן, דהא דא ביומא דחול איתקן, דעלמא בעא נטירו, אבל בשבת סוכת שלום איתפריסא על עלמא ואתנטיר בכל סטרינ ... ובגין כן בקדושא דיומא מברכינן הפורס סוכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים

ראשית יש לשים לב לכך, כי כבמקרים דומים ורבים אחרים,¹⁷ גם במקרה זה מקיים ספר הזהר את מנהג אשכנז-צרפת ולא את מנהג ארץ ספרד, והוא אחד הגורמים, לאו דווקא העיקרי, לשינוי מנהג ספרד כולו (גורם עיקרי היא השתקעותם של הרא"ש ובני חוגו המרובים בטולידו בראשית המאה ה"ד, שיצרה בספרד מחנה אשכנזי בעל השפעה רבה מאד, כידוע). על מאבקו במנהג הרווח בספרד מעיד ר' משה די ליאון בספרו 'נפש החכמה', סי' יב, שם נמצאים דברים מקבילים לס' הזהר בתוספת המעניינת הבאה:

כי אותם הטועים אשר לא ידעו ולא יבינו, בחשיכה יתהלכו, ואומרים בלילה הזאת שומר עמו ישראל לעד, הם טועים ומטעים לעם הקודש מדרך האמונה, ונותנים חסרון ומגרעת באמונת ישראל. הלוא טוב לחזנין המטעים את העם, אשר לא יבינו ולא ישכילו, שיחרישו ולא שיוציאו מילים כאשר לא ידעו.

ומכאן הוא מגיע אל פיתוח המשל דידן, בלשון זו: 'וארז"ל משל לרועה צאן כל זמן שהצאן במדבר בתוך הזאבים מתפלל על שמירתם כי ירא עליהם, אבל כל זמן שהצאן בתוך הגדרות אינו ירא ואינו צריך להתפלל על שמירתם ...'.

הגמקתו המיוחדת לקיום המנהג היא כבספרות דבי רש"י, אלא שהנימוק בזהר הוא מורחב וניתן עניין לסוד העולמות העליונים, על-פי דרכו המיוחדת וסגנונו הנעלה. לכאורה הרחבה זו יש לה על מה שתסמוך: שני המשלים החילופיים שבמחז"ו ובספר הפרדס, שככל הנראה מצאם כבר רש"י כתובים לפניו בספר כלשהו, מרמזים בכיוון מיסטי ברור; בפרט משל המלך במחנה, שהוא משל בעל אופי חריג, בו משמש המלך משל לעם-ישראל, ואילו מחנהו — משל לשכינה וסביבתה, תופעה יוצאת-דופן בהחלט, וכל עצמו של המשל מיותר לחלוטין, שכן אינו תורם מאומה להבהרת הנושא אלא, אדרבא, דורש פירוש הולם לעצמו. בכך דומה המשל הזה (וכן גם משל הרועים) למשלים בעלי-אופי מיוחד שבספר הבהיר, הסובלים מפרובלמטיות דומה, ושבעניינם הרחיב את הדיבור ג' שלום,¹⁸ ואפשר מאד כי גם משלים אלו מקורם בחוגי ספר הבהיר, שכידוע לא כל החומר הספרותי השייך אליו הגיע לידינו במהדורות הדפוס ובכתובי-היד השונים.¹⁹ ולהלן, הע' 22, הזכרתי השערה נוספת בזה.

פיתוח נרחב ומפורט יותר של הרעיונות הנרמזים בספר הזהר, נמצא בספר שו"ת שערי

17 ראה הנספח למאמרי 'בארה של מרים', הנ"ל בהע' 5.

18 ג. שלום, ראשית הקבלה, ירושלים—ת"א תש"ח, עמ' 24—25.

19 G. Scholem, Das Buch Bahir, Darmstadt 1970, pp. 158—165

תשובה, סי' פ, בתשובה המיוחסת שם לרב האי גאון, אך היא מזוייפת ושייכת, ככל הנראה, לחלק המוסף אל הספר בידי משה די לאון.²⁰ וז"ל:

וששאלתם כי יש מקומות שאומרים והוא רחום במעלי שבת ויו"ט. הכי הוא בשתי ישיבות, שאסור הוא בשבת כיון שקדש היום, ואין אומ' והוא רחום ולא שומר את עמו ישראל... דאמר רבא אמ"ר זירא משל לרועה צאן וכו'. וכן כל זמן בחול שהשרים ממונים על העולם צריך לומר שומר את עמו ישראל, כי כמה הם המקטרגים לישראל בכל יום, כיון שנכנס שבת כולם זזים ממקומם ונשגב ה' לבדו, והרי הצאן תחת סוכת שלום נשמרים, וע"כ צריך לומר הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים, וכך הוא המנהג וקיי"ל מילתא רווחת. ובמוצאי שבת כולם חוזרים למקומם ומעמידים משמרות משבת לשבת, ועל כן אין צריך לשנות קודם הבדלה על הכוס עד שיתקיימו ממונים והשומרי' על העולם כמתחילה.

אמר החכם

לפנינו פיתוח הרעיון והעמדתו על מילואו: כל ימי השבוע מפקחים על העולם שרים ממונים במשמרת שבועית, הלוא הם שרי כל האומות, אשר מטבעם עוינים את ישראל ומסכנים את קיומו, אך בכניסת השבת, בליל התקדש היום, מסיימת המשמרת את תפקידה, וזה ממקומה, וה' יתברך נוטל פיקוח והשגחה על עולמו, ושוב אין כל סכנה קיימת לישראל למשך יום יחיד ומיוחד זה. עם זאת השבת נכנסת משמרת שרים וממונים שבועית חדשה, והרגעים המועטים במוצאי שבת, סמוך לחשכה ועד לאמירת ההבדלה, הם רגעי חילוף המשמרות, שבהם נמצא העולם בלי השגחה מסודרת, מעין עולם-הפקר, והמציאות הטבעית כולה הופכת מסוכנת לבריות. והם הם הדברים שבספר הזהר (ח"ב, קלה ע"א—ע"ב) בפרק 'כגוונא' הידוע, שנביא קטעים מתוך תרגומו העברי, (על-פי משנת הזהר ל' תשבי, ח"ב, עמ' תקלו): '... בכניסת שבת היא מתייחדת ופורשת מסטרא אחרא... וכל שלטוני הרגז וכל בעלי הדין כולם בורחים, ואין שלטון זר בכל העולמות... ואסור לעם הקדוש לפתוח אצלה בפסוק של דין כגון והוא רחום... וכו'.' ובלשון הזו עצמה, ובהרחבת דברים גדולה יותר חוזרים הדברים גם בספר 'נפש החכמה', סי' יב הנ"ל, כפי שהעירו רבים.

מעניין ביותר לראות כי משל הרועה הנ"ל מובא כאן בשם האמורא רב זירא, מבלי שיצוין מקום המימרא. ר' משה די ליאון מצא את משל הרועה כשהוא גספח במחזור וויטרי אל תשובת רב גטרונאי הנ"ל, כמו שהבאנו לעיל מתוכו, וסבר כי היא חלק אינטגרלי מתוכה, ועל כן קבעה בתוך שו"ת שערי תשובה על שם רב האי גאון, מתוך חילוף מקרי של השמות. וכיון שלא מצא את מקור המשל, נתנו ענין לאמורא סתם, בלי מראה מקום. ומתוך שקבעה שם אף הוסיף לה הסבר ועומק-משמעות על-פי דרכו.²¹ מאוחר יותר חזר ר' משה די ליאון ושתל תוכנה של תשובה זו בתוך ספר שאלות ותשובות מן השמים (מהד' ר' מרגליות, סי' עד) בלשון זו: 'ועוד נסתפקנו על שיש מקומות שאומרים בלילי שבת והוא רחום ושומר

20 ראה ג' שלום, במקום המצויין להלן, בהע' 23, וכן מה שכתבתי תוך מאמרי 'שאלות ותשובות מן השמים', תרביץ, בדפוס.

21 מעניין לראות כי לא רק את מהלך הרעיונות העיקרי קלט ר' משה די ליאון מספרות דבי רש"י כאן, אלא אף את הרעיונות המשניים התלויים בו, כגון הרעיון כי בשבת גיטל כוחם של המזיקים מלפגוע בכלל האומה, אבל האדם היחידי יכול להימצא בסכנה מצד זה גם בליל שבת, עיין לעיל, עמ' קפה—קפו; ראה הערתו של י' תשבי, משנת הזהר, ח"ב, עמ' תצו, הע' 135 ומה שציין שם.

את עמו ישראל לעד, ויש בכלל מקומות שאין אומרים, והביא ראיה מירושלמי מס' קידושין משל לרועה צאן דאמר רבא וכו'...²² כאן, כבשו"ת שערי תשובה, נמנע מלמסור את תוכן המשל, והסתפק בשתי מילותיו הראשונות ובתוספת מילת 'וכו', אלא שהפעם נאחז בתלמוד הירושלמי במסכת קידושין, בעוד אשר בשו"ת הנ"ל לא הראה מקום כלל.²³

אוצר החכמה

זכר יצחק

22 כמו שהוכחתי במאמרי הנ"ל בהע' 20. לדעתי יש מקום נכבד להשערותו של ב"מ לוי (אוצה"ג לברכות, שם), כי 'רבא' האמור בשערי תשובה אינו אלא ראבא תלמידו של רב יהודאי גאון, שקטעים מפסקי הלכותיו נדפסו, שנה לאחר הופעת כרך אוצר הגאונים הנ"ל, ע"י י"ב אפשטיין, בקובץ מדעי היהדות, ב, תרפ"ט. במבואו הצביע אפשטיין על הוראות נוספות, הפזורות במקומות שונים, על שם 'ראבא' = 'רבא' זה, ואין להוציא מכלל אפשרות כי קובץ שכזה הוא המקור הראשון למשל של רש"י עצמו.

23 ר' משה די ליאון עצמו הזכיר וורסיה שלישית של מדרש זה בספרו 'נפש החכמה', כפי שציטט שלום מתוך גירסת כ"י של ספר זה: 'וראיתי בדברי רבינו האיי גאון ז"ל, משל לרועה צאן שכל זמן שהצאן במדבר ודובים ואריות שכיתי אז הוא צריך שמירה על הצאן, כיון שנכנס לעיר תחת חומה אינו צריך שמירה'. ראה בספרו האנגלי של שלום, Major Trends, עמ' 396, הע' 146. והשווה אל הנוסח מתוך ספר החכמה הנדפס, שהבאתי לעיל מקצתו. וכנראה הכל שב אל הנוסח הנמצא במחזור ויטרי, כשהוא משולב עם הנוסח שבספר הפרדס באימפרוביזציות שונות. — ובדבר זה לא כיוון ג' שלום אל האמת. הוא סבר כי את המשל הזה המציא ר' משה די ליאון מעצמו, והוא בעליו, ובכל מקום שנמצאהו נדע מיד כי ידו של די ליאון נשתלחה בו והוא שתלו שם. וכה גדול בטחונו בזה, עד שדוגמת משל זה משמשת לו בספרו כאחת משתי הראיות היחידות שהציע — לצד שיקולים כלליים נוספים — כהוכחות מדעיות לתיבורו של ס' הוזהר בידי משה די ליאון. דבריו של שלום מבוססים על דבריו של ר' דוד לוריא בענין זה, במאמרו על קדמות ספר הוזהר (עיין שלום שם). אך בימיו טרם נדפס ספר מחזור ויטרי, וגם את ספר הפרדס, שכבר היה אז בדפוס, לא הכיר רד"ל מחמת נדירותו. לעומת זאת, מה שהצביע מ"מ כשר, ברעש גדול, על מקורו 'הקדום' של משל זה בספר האשכול לרבי אברהם ב"ר יצחק מנר-בונה, ועשה מזה קושיא גדולה על עיקר דבריו של שלום — ראה: מ"מ כשר, הוזהר, ספר יובל לסיני, תשי"ח, עמ' מח — אינה קושיא כלל, כי הדברים מצויים אך ורק במהדורת אויערבאך (ח"א, עמ' 60), שיש בה הוספות מאוחרות לרוב, ואין מביאים ממנה ראיה.

[קפט]